

مقایسه نظریه نصر ابو زید با مفسران شیعه در باره برابری جنسیتی

گروه فرهیخته*

چکیده

نقد برابری جنسیتی از دیدگاه نصر حامد ابو زید، یکی از مباحث مهم در مطالعات اسلامی معاصر است که به بررسی ارتباط میان مفاهیم دینی و اجتماعی در حقوق زنان می‌پردازد. ابو زید بر اساس روش جامعه‌شناسی و با پذیرش تاریخ‌مندی قرآن، به برابری جنسیتی اعتقاد دارد. او معتقد است که تفسیر قرآن باید در بستر زمان و مکان نزول آن انجام گیرد. با این حال، نقدهایی نیز به دیدگاه او وارد شده است، به‌ویژه این که عقل و قوانین بشری بدون وحی نمی‌توانند تمامی مسائل فردی و اجتماعی را به طور جامع پاسخ دهند. این نقدها در مقالات و کتب مختلف مطرح شده و همچنان مورد بررسی قرار می‌گیرند.

کلید واژه

ابوزید نصر حامد، برابری جنسیتی، عدالت، حقوق زنان، جنسیت

* . معصومه عبادی، دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی و مدرس حوزه های علمیه خاوران .

مقدمه

مسئله برابری جنسیتی در جوامع اسلامی از دیرباز یکی از موضوعات بحث‌برانگیز بوده است که در تقاطع دین، فرهنگ و حقوق اجتماعی قرار دارد. در این راستا، نصر حامد ابو زید، یکی از متفکران برجسته معاصر جهان اسلام، با تکیه بر روش‌های نوین علمی، به نقد و بازخوانی مسائل مربوط به حقوق زنان در اسلام پرداخته است. ابو زید با اتخاذ رویکردی جامعه‌شناسانه و تاریخی در تفسیر قرآن، تلاش کرده است تا تصویری جدید از رابطه میان زن و مرد در متون دینی ارائه دهد و برابری جنسیتی را به عنوان اصل اساسی در چارچوب اسلام مطرح کند. او به این نتیجه می‌رسد که تفسیر متون دینی باید به‌طور تاریخی و در بستر زمان و مکان نزول آن‌ها صورت گیرد تا از تحمیل تفاسیر متحجر و منجمد جلوگیری شود.

با این حال، دیدگاه‌های ابو زید در مورد برابری جنسیتی با انتقادات فراوانی مواجه شده است. برخی منتقدان معتقدند که گرچه روش تاریخ‌مندی قرآن می‌تواند به درک بهتر برخی مسائل کمک کند، اما به‌ویژه در مسائل حقوقی و اجتماعی، عقل و قوانین بشری نمی‌توانند بدون در نظر گرفتن وحی و متون دینی، پاسخگوی تمامی نیازهای انسانی باشند. نقدهایی همچون این، باعث شده است که مسئله برابری جنسیتی از دیدگاه ابو زید به یکی از مباحث پیچیده و پرچالش در مطالعات اسلامی معاصر تبدیل شود. در این مقاله، تلاش خواهیم کرد تا با بررسی مبانی فکری نصر حامد ابو زید در مورد برابری جنسیتی، دیدگاه او را بررسی و تحلیل کنیم.

مفهوم شناسی

مفهوم جنس و جنسیت

مفهوم جنس و جنسیت در جامعه‌شناسی به دو مقوله متفاوت اما مرتبط اشاره دارد که اغلب در تحلیل‌های اجتماعی و فرهنگی از یکدیگر تفکیک می‌شوند.

معنای جنس: جنس به تفاوت‌های زیستی میان زن و مرد، مانند تفاوت در اندام تناسلی و کارکرد تولید مثل اشاره دارد. در حالی که جنسیت موضوعی مرتبط با فرهنگ و جامعه است و به طبقه‌بندی اجتماعی به زنانه و مردانه می‌پردازد.

جنسیت به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و رفتارهایی اطلاق می‌شود که از مردان و زنان در یک جامعه خاص به صورت متفاوت انتظار می‌رود. تصورات ما از مردانگی و زنانگی، از جمله تفاوت‌های جنسیتی است که از هر دو جنس انتظار می‌رود.

در مطالعات جامعه‌شناسی، جنسیت یکی از مفاهیم کلیدی برای تحلیل نابرابری‌ها و ساختارهای اجتماعی است. جامعه‌شناسان در بررسی روابط قدرت، هویت، و نقش‌های اجتماعی از جنسیت به عنوان ابزاری برای فهم بهتر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی استفاده می‌کنند.

مفهوم برابری و عدالت

معنای برابری

- تساوی، عدالت، مساوات، معادله، همتایی، همسانی، همسنگی، هموزنی ۲- تطابق، مطابقت ۳- تعادل ۱

الْعَدَالَةُ و "المُعَادَلَةُ" لفظی است که در حکم و معنی مساوات است و به اعتبار نزدیک بودن عدل به مساوات در آن مورد هم به کار می‌رود.

"عَدْل" در چیزهایی که با بصیرت و آگاهی درک می‌شود، به کار می‌رود مثل احکام و عَدْل و "عدیل" در چیزهایی است که با حواس درک می‌شوند مثل اوزان، اعداد و پیمانه‌ها ۲.

"عدل" ضد ظلم و جور و هم معنی قسط است، ریشه و مشتقات عدل نزدیک به سی بار در قرآن ذکر شده و این تکرار اشاره دارد به اینکه قرآن درباره عدل توجه فراوانی دارد ۳.

مفهوم عدالت تساوی یا عدالت حقوقی

بحث حقوق زنان یکی از پرمناقشه‌ترین مباحث در زمان ما است. مهم‌ترین مناقشه درباره آن بر سر تفاوت یا تساوی حقوقی است. با وجود اجماع همه مکاتب الهی و غیرالهی بر سر ارزشمندی عدالت به‌طور کلی و عدالت حقوقی به‌طور خاص، دو رویکرد متمایز در مورد عدالت در حقوق زنان وجود دارد: رویکردی که عدالت حقوقی را به تساوی حقوق زن و مرد برمی‌گرداند و تفاوت‌ها را ظالمانه می‌خواند؛ رویکرد دیگر، بر رعایت استحقاق‌ها برای تحقق عدالت حقوقی تأکید می‌کند و برابری مطلق حقوقی را ناعادلانه می‌شمارد. می‌توان از رویکرد نخست به «عدالت مساواتی» و از رویکرد دوم به «عدالت استحقاقی» تعبیر کرد؛ بنابراین مسئله مورد منازعه نفی یا اثبات

۱. فرهنگ معین، واژه برابری

۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ج ۱، ص ۳۲۵.

۳. شرباصی، احمد، دایرةالمعارف اخلاق قرآنی، ج ۱، ص ۴۳.

عدالت حقوقی نیست، بلکه بحث بر سر آن است که عدالت حقوقی با برابری حقوقی محقق می‌شود یا با تفاوت‌های مبتنی بر استحقاق اشخاص.

حقوق اسلامی عدالت را غایت تشریع می‌شمارد* و در کنار آن بر برابری ارزشی انسان‌ها** و کرامت ذاتی بنی‌آدم*** تأکید می‌کند و درعین‌حال، در حقوق خانوادگی آنان تفاوت‌هایی را لحاظ کرده است؛ تفاوت‌هایی که گاهی به سود مرد و گاهی به سود زن به نظر می‌رسد.^۱

ابووزید آیات قرآن را به دو دسته تقسیم می‌کند آیاتی که به مباحث دینی معنوی می‌پردازد ارزش‌هایی مانند کرامت انسانی اشتراک در خلقت تکالیف پاداش را در این سطح قرار می‌دهد.

و در دسته دیگر اجتماعی تاریخیست که به روابط و مناسبات اجتماعی نزول اختصاص دارد. و چنین امری کلیت ندارد بنابراین قرآن در این سطح روابط اجتماعی و مناسبات میان افراد در عصر نزول را گاه رد کرده و طرحی نو می‌آورد گاه نقد و گاه تأکید می‌کند.^۲

چرایی این امر از آن روز که به اعتقاد وی تمام متون از جمله متون دینی آینه تمام نمای فرهنگ مولف و مخاطبان آن است^۳ ابوذین مدعی است نباید انتظار داشت که توصیف قرآن از برابری در عرصه روابط اجتماعی و جنسیتی با فهم کنونی ما از برابری و عدالت سازگار باشد.

اما ما می‌توانیم مشاهده کنیم که قرآن چه نظامی را مطابق با واقعیت عظم نزول تثبیت می‌کند زیرا قرآن در میان همین نظام برابر حاکم در عصر نزول تلاش می‌کند نظام برده‌داری را تعدیل سال زد و سهم ارث برای زنان قائل شود و حتی چند همسری را که حدی برای آن وجود نداشت به چهار همسر محدود سازد.^۴ اعتقاد ابوزه در این سطح از قرآن ما با جامعه روبرو هستیم که قویاً بر پایه نظام طبقاتی و مردم سالاری تقسیم بندی شده است در این جامعه انسان به دو گروه برده و آزاده تقسیم می‌شوند و تفاوت عمیقی میان دو جنس وجود دارد.

۱. مقاله فرج الله هدایت نیا، مبانی نظریه عدالت استحقاقی در حقوق زنان، ۱۳۹۳

۲. ابووزید ۱۳۹۳ صفحه ۱۴۵ ۱۴۶

۳. ابووزید ۱۹۹۶ صفحه ۲۶

۴. ابووزید ۱۳۹۳ صفحه ۱۴۹

اما قرآن کریم هرگز از این نظام طبقاتی کاملاً دفاع نکرده است بلکه در مواردی کوشیده تغییراتی در آن ایجاد کند قرآن بیش از آن که به دنبال تحقق یک انقلاب در عرصه اجتماعی به دنبال اصلاح اجتماعی است اسلامی که به مرور تغییرات کوچک تحقق می‌یابد.^۱

بنابراین باید از عقل و اخلاق نیت استعانت جست زیرا تنها عقل است که قدرت و تعین و تشخیص فرع و اصل گفتارهای قرآنی را دارد و زمینه تحقق برابر میان زن و مرد را فراهم می‌سازد.^۲

ابوزید آیات قرآن را به دو دسته تقسیم می‌کند آیاتی که به مباحث دینی معنوی می‌پردازد ارزش‌هایی مانند کرامت انسانی اشتراک در خلقت تکالیف پاداش را در این سطح قرار می‌دهد و در دسته دیگر اجتماعی تاریخیست که به روابط و مناسبات اجتماعی نزول اختصاص دارد. و چنین امری کلیت ندارد بنابراین قرآن در این سطح روابط اجتماعی و مناسبات میان افراد در عصر نزول را گاه رد کرده و طرحی نو می‌آورد گاه نقد و گاه تاکید می‌کند.^۳

چرایی این امر از آن روز که به اعتقاد وی تمام متون از جمله متون دینی آینه تمام نمای فرهنگ مولف و مخاطبان آن است^۴ ابودین مدعی است نباید انتظار داشت که توصیف قرآن از برابری در عرصه روابط اجتماعی و جنسیتی با فهم کنونی ما از برابری و عدالت سازگار باشد.

اما ما می‌توانیم مشاهده کنیم که قرآن چه نظامی را مطابق با واقعیت عظم نزول تثبیت می‌کند زیرا قرآن در میان همین نظام برابر حاکم در عصر نزول تلاش می‌کند نظام برده‌داری را تعدیل سال زد و سهم ارث برای زنان قائل شود و حتی چند همسری را که حدی برای آن وجود نداشت به چهار همسر محدود سازد.^۵

اعتقاد ابویزه در این سطح از قرآن ما با جامعه روبرو هستیم که قویاً بر پایه نظام طبقاتی و مردم سالاری تقسیم بندی شده است در این جامعه انسان به دو گروه برده و آزاده تقسیم می‌شوند و تفاوت عمیقی میان دو جنس وجود دارد.

۱. همان ص ۱۴۷

۲. مقاله میرزایی، محمد علی، ارجمندفر، سعید، توسلی سمیه، ۱۴۰۳، ۲۰۱۰، صفحه ۲۲۹

۳. ابوزید ۱۳۹۳ صفحه ۱۴۵ ۱۴۶

۴. ابوزید ۱۹۹۶ صفحه ۲۶

۵. ابوزید ۱۳۹۳ صفحه ۱۴۹

قرآن بسیاری از اصول اخلاقی و اجتماعی را مطرح کرده که فراتر از زمان خود بوده و در جوامع مختلف در طول تاریخ مورد تایید قرار گرفته‌اند:

عدالت اجتماعی و حقوق بشر: قرآن بر اساس اصولی چون عدالت، برابری، و حقوق انسان‌ها تأکید دارد. این اصول در بسیاری از جوامع بشری پس از قرن‌ها به تدریج پذیرفته شده‌اند.

آیه: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا»^۱

۴. اعجاز ادبی و بیانی

از نظر بلاغت و فصاحت، قرآن کریم اعجاز خاصی دارد. سبک بیانی قرآن به گونه‌ای است که در هیچ دوره‌ای از تاریخ نتوانسته‌اند مانند آن را بسازند یا تقلید کنند، حتی اگر همه انسان‌ها و جن‌ها جمع شوند.

آیه: «قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُوا بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا»^۲

۵. فرازمان و فرا مکان بودن

قرآن نه تنها برای زمان خاصی نازل شده بلکه پیام‌های آن برای تمام انسان‌ها و در تمامی دوران‌ها و مکان‌ها صادق است. این ویژگی باعث می‌شود قرآن همواره قابل فهم و اجرایی باشد، فارغ از زمان و مکان.

ازگی و اثربخشی قرآن در همه زمان‌ها

قرآن کتابی است که برای یک زمان نازل نشده است و الا باگذشت زمان، همه رازهای آن کشف می‌شد و جاذبه و تازگی و اثربخشی خودش را از دست می‌داد؛ حال آنکه می‌بینیم زمینه تدبر و تفکر و کشف جدید، همیشه برای این دریای بی کران و مفاهیم بلند آن وجود دارد.

این نکته‌ای است که پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و امامان معصوم (علیهم‌السلام) آن را توضیح داده‌اند. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرموده است: «مثل قرآن، مثل خورشید و ماه است و مثل آن دو همیشه در جریان است» (پس با گذشت زمان کهنه نمی‌شود).

^۱ . الحجرات، ۱۳

^۲ . الاسراء، ۸۸

امام رضا (علیه السلام) نقل کرده‌اند که از امام جعفر صادق (علیه السلام) پرسیدند: چه سری است که هرچه زمان بیشتری بر قرآن می‌گذرد و هرچه بیشتر تلاوت می‌شود بر طراوت و تازگیش افزوده می‌گردد؟

فرمودند: برای این که قرآن تنها برای یک زمان و نه زمان دیگر و برای یک مردم و نه مردم دیگر، نازل نشده؛ بلکه برای همه زمان‌ها و همه مردم نازل شده است. بنابراین، خداوند متعال قرآن را طوری ساخته که در هر زمان و با وجود همه اختلاف‌هایی که در اندیشه‌های مردم به چشم می‌خورد، بر زمان‌ها و افکار پیشی گیرد و در هر عصری مفاهیم تازه‌ای از معارف بلند آن کشف شود.^۱

نتیجه‌گیری

به طور کلی، اعجاز فرا زمانی قرآن به دلیل تطابق آموزه‌ها و پیشگویی‌های آن با واقعیت‌های علمی، تاریخی و اجتماعی در گذر زمان، و نیز پیام‌هایی که برای تمامی انسان‌ها در تمامی زمان‌ها و مکان‌ها قابل فهم است، قرآن را از دیگر متون متمایز می‌سازد. این ویژگی‌ها دلالت بر حقیقت الهی قرآن دارند و ثابت می‌کنند که این کتاب نه تنها در زمان نزول، بلکه در تمام اعصار به عنوان یک منبع هدایت و علم معتبر است.

پیامدهای برابری جنسیتی در جوامع غربی

اجتماعی تساوی جنسیتی بعد از اعلان حقوق برابر زنان در سال ۱۹۴۸ میلادی و بعد از پشت سر گذاشته شدن امواج مختلف فمینیسم این پرسش مطرح شد که دستاوردهای تساوی جنسیتی برابر زنان چه بوده است پیفر مهم‌ترین دستاوردهای آن را مزاحمت‌های رو به تزاید جنسیتی برای زنان برشمرده است امروزه شرم و حیا یا تعبیری عفت در گفتمان اجتماعی جایگاهی ندارد تجاوز، تعرض، آزار جنسی مردان شرور از نتایج دیگر آن بو^۲.

نتیجه‌گیری

نصر حامد ابوزید یکی از متفکران برجسته معاصر مسلمان است که تلاش کرده است تا در عرصه برابری جنسیتی و تفسیر قرآن، رویکردی نوین و عقل‌محور ارائه دهد. او معتقد است که تفسیرهای سنتی قرآن، که

^۱. میزان الحکمه، محمدی ری شهری، ج ۸، ص ۷۰، ح ۱۶۱۳۵، مرکز نشر اسلامی

^۲. مقاله تامل نظری در مفهوم عدالت جنسیتی از رضا خراسانی و لی محمد احمدوند ۱۳۹۷

عمدتاً از زاویه دید مردانه و اجتماعی خاصی شکل گرفته‌اند، نیازمند بازنگری هستند تا در چارچوب عدالت اجتماعی و برابری جنسیتی قرار گیرند. این رویکردهای ابوزید از طریق تکیه بر روش‌های عقلانی، تاریخی و اجتماعی، به‌ویژه در زمینه جایگاه زنان در قرآن، تلاشی برای فهم بیشتر و انسانی‌تر از متون دینی به شمار می‌آید.

با این حال، برخی از منتقدان این رویکرد به چالش کشیده‌اند که استفاده از عقل بشری به‌طور فراگیر و بی‌قید و شرط می‌تواند منجر به تفسیرهای سطحی یا غیر دقیق از متون دینی شود. این نگرانی مطرح می‌شود که عقل انسان ممکن است نتواند تمامی ابعاد معنایی و فرازمانی قرآن را درک کند، به‌ویژه در مواردی که معانی عمیق‌تری در دل متن وجود دارد که صرفاً از طریق تفاسیر تاریخی و اجتماعی قابل دستیابی نیست.

نقد دیگر که به نصر حامد ابوزید وارد می‌شود، این است که رویکرد تاریخی و اجتماعی به قرآن ممکن است اعتبار فرازمانی و ابدی قرآن را کاهش دهد. در حالی که بسیاری از مسلمانان بر این باورند که قرآن یک متن الهی است که در تمام زمان‌ها و مکان‌ها معتبر و قابل تطبیق است، برخی از تفاسیر تاریخی ممکن است به گونه‌ای باشد که قرآن را صرفاً یک محصول تاریخی و اجتماعی از دوران خاص خود بدانند.

از سوی دیگر، نصر حامد ابوزید تلاش کرده است که مفهوم عدالت را در قرآن بازخوانی کند و نشان دهد که عدالت، در تمامی ابعاد آن، از جمله برابری جنسیتی، در آموزه‌های قرآن مورد توجه قرار گرفته است. این رویکرد به ویژه در زمینه وضعیت زنان و حقوق آن‌ها در جامعه اسلامی اهمیت دارد، زیرا تلاش دارد تا نشان دهد که قرآن در جستجوی برابری و عدالت است و تفسیرهای نادرست و محافظه‌کارانه از آن، نباید مانع تحقق این اصول شود.

به طور کلی، نصر حامد ابوزید با تأکید بر عقلانیت و تاریخ‌مندی قرآن، قصد دارد که به بازنگری و بازتعریف مفاهیم دینی بپردازد، اما این رویکرد با چالش‌های بسیاری روبه‌رو است که نقدهای فراوانی را برانگیخته است. این نقدها شامل محدودیت‌های عقل بشری، اعتبار فرازمانی قرآن و احتمال کاهش جامعیت مفاهیم دینی است.

منابع

*قرآن کریم

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، دارالقلم، ۱۴۱۲ق،
۲. زمخشری، محمود، الکشاف عن الحقایق غوامض التنزیل، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۷ق
۳. طباطبائی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه‌های علمیه قم، سال ۱۳۷۴. ج ۴ و ۵
۴. -، تعالیم اسلام، به کوشش سید هادی خسروشاهی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۷۸.
۵. طهرانی، محمد حسین، رساله بدیعه، مشهد، انتشارات علامه طباطبائی، ۱۴۱۸ ق
۶. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸
۷. مکارم شیرازی، ناصر تفسیر نمونه انتشارات دارالکتب اسلامیة تهران ۱۳۷۴ شمسی جلد ۴
۸. رضا خراسانی ولی محمد احمدوند، تأملی نظری در مفهوم عدالت جنسیتی. ۱۳۹۷
۹. میرزایی، محمدعلی؛ ارجمندفرسعيد؛ توسلی، سمیه، تحلیل و نقد برابری جنسیتی از منظر نصر حامد ابو زید
نشریه مطالعات اندیشه معاصر مسلمین ۱۴۰۲ ش ۱۸
۱۰. واعظی، احمد، نقد تاریخ مندی قرآن، ۱۳۸۹، ش ۳
۱۱. هدایت نیا، فرج الله مبانی نظریه عدالت استحقاقی در حقوق زنان، ۱۳۹۲، ش ۴۲

